

LES FITXES DE «MATAR LA CUCA I LA GARBA DE LA MESTRESSA» COM A MOSTRA DE L'ARXIU DE RECERQUES D'ESTUDIANT, DE JOSEP M. BATISTA I ROCA¹

Josefina Roma

Grup d'Estudis Etnopoètics

Josep M. Batista i Roca va ser el primer estudiós català que havent cursat Filosofia i Lletres i Dret a la Universitat de Barcelona, i havent-se format paral·lelament en Folklore a través dels ensenyaments no oficials del Centre Excursionista de Catalunya, va ser enviat pel seu catedràtic Tomàs Carreras i Artau, a Oxford, a cursar Antropologia amb els professors capdavaners de la matèria, i recórrer Europa estudiant les diferents col·leccions etnogràfiques i els grans Museus. Més tard, en retornar a Catalunya va poder transmetre els seus coneixements, col·laborant activament en totes les iniciatives que anaven sorgint, moltes vegades esperonades per ell mateix, com l'Arxiu d'Etnografia i Folklore, o el mateix ensenyament de l'Antropologia, que es va perllongar per dues generacions, a través del seu deixeble, el P. Lasheras S. J. en condicions ben difícils, els anys de la postguerra i després, en segona generació de deixebles, pel director del Museu Etnològic, el Professor August Panyella, del qual, jo mateixa en vaig ser deixeble, i aportant la seva singularitat a la instauració de l'Antropologia a Catalunya, diferent de la endegada amb la vinguda del Dr. Claudi Esteva Fabregat de l'exili a Mèxic i Madrid.

Josep M. Batista i Roca va emprendre una recerca, tant teòrica, pels seus estudis acadèmics, com basada en el treball de camp, com corresponia a la seva formació en el Centre Excursionista de Catalunya, veritable laboratori d'estudis no oficialitzats, que recollia tota novetat científica que pogués tenir com àrea d'estudi a Catalunya.

El cas és que, essent estudiant, i tot just començant la seva carrera docent, va organitzar un arxiu propi, ordenat temàticament, que cobria tot l'arc de l'antropologia i el folklore, i fins es va fer construir un moble amb calaixets per a dipositar-hi tots els fitxers. Malauradament, quan aquesta tasca ja havia donat els primers fruits en els qüestionaris per al treball de camp, editats per l'Arxiu d'Etnografia i Folklore, i en el Manual de Recerques que aplegava un resum d'aquests qüestionaris temàtics per a portar sempre a sobre, en el transcurs del

¹ Treball realitzat en el marc del Projecte de Recerca FF12012-31808, del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

treball de camp, com a guia immediata, va esdevenir, primer, la dictadura de Primo de Rivera i després la Guerra Civil, i en ambdues circumstàncies va haver d'exiliar-se. La segona vegada, l'exili es va perllongar fins a la seva jubilació com a professor de la Universitat de Cambridge, i és en aquell moment que va poder retornar a Barcelona.

El material de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya es va conservar en el Departament d'Ètica i Sociologia de la Facultat de Filosofia i Lletres, de la Universitat de Barcelona, però Tomàs Carreras i Artau, el catedràtic que havia estat el creador de l'Arxiu amb Josep M. Batista i Roca, el seu ajudant, quan es va acabar la guerra i va retornar de la zona *nacional* a Barcelona, s'exclamava: «M'ho han pres tot!» I això m'ho transmeté el Dr. Pericot, que li ho havia sentit dir moltes vegades. El Dr. Emili Lledó i el Dr. Sanvicens, del Departament de Filosofia del CSIC, on havia anat a parar el material de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore, van fer-li entrega al Dr. Esteva Fabregat, nomenat director a 1968 del Centro de Etnología Peninsular del mateix CSIC, el que quedava de l'Arxiu, que era molt poc, ja que les carpetes i arxivadors havien estat buidades en gairebé tots els casos, malgrat que com a testimoni del que havien contingut quedava l'enfosquiment del gruix del llom de les carpetes, per haver estat exposades a la llum solar, quan dintre només havien quedat unes poques fitxes residuals, aleatòries. Només quedaven romanalles del que havien aplegat els col·laboradors. És clar que el que havia quedat encara era molt ric i permetia treballar als investigadors, però el coneixement de com havia de ser el seu contingut total feia comprendre la desesperació de Tomàs Carreras i Artau, i la d'altres estudiosos, com la del músic Ernest Cervera.

Un cop retornat Batista i Roca a Catalunya, a finals dels anys 70, i assabentat de la desaparició de gran part del material, es posà a indagar sobre aquest procés de desaparició i això el va portar fins a una masia prop de Tarragona. Malauradament, l'agreujament de la seva malaltia i la seva mort, no van permetre que aquest camí pogués donar fruit.

Però l'arxiu personal de Josep M. Batista i Roca va quedar durant tot el seu exili a Can Bot, de Samalús, de propietat familiar, i quan vaig proposar-li, un cop retornat a Catalunya, de donar la classe inaugural d'Etnologia del Països Catalans que el Dr. Esteva Fabregat m'havia encomanat, va acceptar immediatament i davant d'una classe atapeïda, va fer bona l'expressió de Fray Luís de León en tornar de la presó inquisitorial a la seva càtedra d'Alcalá: «*Decíamos*

ayer», perquè es va posar a parlar de la seva recerca com si no l'hagués abandonada mai, i ja feia cinquanta anys que l'havia realitzada!

Josep M. Batista i Roca va morir aquell mateix any (1978), i la seva germana Conxita em va llegir el seu material de recerca d'estudiant, en els calaixets del seu arxiu, que un dia retornaran al Centre Excursionista de Catalunya, on els correspon d'estar.

Les comarques estudiades per Josep M. Batista i Roca no són completes, ni sembla que en molts casos hagin estat fruit d'una recerca planificada, sinó que aplegava tot, a tot arreu on anava, o bé on trobava col·laboradors. Però hi ha alguns temes que són centrals en la seva recerca i la porta fins al final.

He començat amb aquesta petita introducció del orígens de la disciplina antropològica, per a posar-nos en condicions de mostrar un exemple del treball antropològic i folklòric de Josep M. Batista i Roca, per veure la seva metodologia de treball, precisament, amb un tema molt estimat per ell, com és el dels rituals agraris de sega, que li permetien unir el coneixement etnogràfic local a les teories brillants de Sir James Frazer, al que ell havia conegut a Anglaterra i del que n'era introductor a Catalunya.

Entre les fitxes d'aquest tema, Josep M. Batista i Roca, fa un resum basat en els seus apunts, de la teoria de James Frazer. Diu així:²

Preparant un treball sobre superstició i religió primitiva, Frazer restà sorprès pel ritual del sacerdot del Santuari de Diana a Nemi, que fins aleshores havia restat inexplicat. Com es sabut, el sacerdot solia rondar sempre alerta, sabre en mà, per por que algú sortís a matar-lo. Si un home lograva matar el sacerdot, ell era elegit sacerdot en son lloc i tenia tal càrrec fins que un nou assassí venia a desposseir-lo d'ell.

Notats alguns paral·lels amb costums d'altres pobles, Frazer començà l'estudi dels costums populars europeus. En aquest punt és quan ell confessa que sentí més la influència de Mannhardt. Però major influència encara rebé de les obres i el tracte amb W. Robertson Smith, un dels iniciadors de l'escola antropològica anglesa. Fou sobretot la teoria del sacrifici exposada per aquest definitivament en sa obra *The Religion of the Semites* amb la idea de la mort ritual del déu per sos adoradors en sacrifici, la que influencià més a Frazer.

Aquestes influències, combinades amb gran part d'idees personals, es mostraren a la llum en la primera edició del *Golden Bough* (1890). Deu anys més tard (1900), la quantitat de material recollida per Frazer, creixent cada dia més, l'obligà a publicar una segona edició summament ampliada. Però durant aquest temps havia passat quelcom de sorprenent, la confirmació pels nous descobriments de les hipòtesis avençades per Fra-

² Batista i Roca, Josep M.: Fitxes de recerca d'estudiant. I- Agricultura. Rituals agrícoles.

zer. L'explicació proposada per Frazer de l'assassinat del sacerdot de Nemi, *rex Nemorensis*, això és, rei del bosc, era que ell representava una encarnació de l'esperit de la vegetació i inferia que en èpoques primitives, tal rei o sacerdot, deuria haver sigut assassinat ritualment cada any. Aquesta suposició, a la primera edició, es recolzava solament en conjectures i en el fet de què tal ritus era observat en l'antic Mèxic. Però els bolandistes publicaren en 1897 les actes del martiri de St. Dassi, el qual havia sigut mort després d'haver estat elegit rei en unes Saturnalia, feta pel la soldadesca a les fronteres de l'imperi al s. IV d.C. Posteriorment ha rebut plena confirmació amb el descobriment per part del Dr. Seligman de l'existència de tal forma de reialesa efímera, acabada amb la mort, entre els Shilluk.

Igualment una sèrie de cerimònies que organitzen en el folklore europeu i que foren interpretades per Frazer com a medis màgics utilitzats per fer ploure, fer créixer les plantes o intervenir d'alguna manera el temps o la vegetació, trobaren un notable paral·lel en pràctiques que els professors Baldwin Spencer i Gillen trobaren en ús entre les tribus de l'Austràlia Central.

En la segona edició, a més, hi precisen les relacions de la Màgia amb la Religió. Finalment, deu anys més tard, Frazer publicava la seva formidable tercera edició de *The Golden Bough*, verdadera enciclopèdia i arsenal de material per a l'estudi de la civilització primitiva.

La gran admiració que Josep M. Batista i Roca va sentir per James Frazer, es basava en la possibilitat d'interpretacions que els reculls de Folklore no podien explicar per si mateixos, però en canvi oferien la possibilitat de trobar paral·lels, a l'Europa *civilitzada* d'aleshores, encara que en el món rural i allunyat dels centres urbans, del que els primers antropòlegs trobaven en els pobles més allunyats de la geografia mundial, el que etnocèntricament en deien *pobles primitius*. El rei del món vegetal, que havia de morir anualment, podia seguir-se en els ritus agrícoles de la sega, i és ací on Josep M. Batista i Roca anirà trobant nous exemples. De fet, aquesta teoria de Frazer, va ser acceptada i portada al treball de camp, per una generació d'investigadors catalans com Ramon Violant i Joan Amades. No sé si a través del mateix Josep M. Batista i Roca o per altres introductors de Frazer, com Rossend Serra i Pagès.

El cert és que aquest tema va interessar tant a Josep M. Batista i Roca, que és un dels més treballats en els seus apunts, fent quadres del resultat de les recerques etnològiques per tot el territori català, com acostumava a fer en els temes que considerava cabdals. Li interessava saber com es definien les diferents àrees culturals, i quins eren els seus límits. Per això, no deixa de fer mapes per cada element que estudia.

Els ritus agrícoles, situats al final de la sega dels cereals, del blat, sobretot, aliment per excel·lència de molts pobles europeus, que Frazer col·locava en la mateixa línia del sacrifici del sacerdot del temple de Diana a Nemi, tenien per objecte, tot i sacrificant l'esperit del cereal, que es trobava amagat entre les espigues, afavorir el seu renaixement per a l'any següent. D'aquesta manera es perpetuava l'acció protectora i vivificant d'una divinitat o esperit que tenia una vida curta, un any. Frazer situa dos estadis diferents per aquest ritual, el que tracta del mateix esperit del cereal que moria i renaixia cada any, i en segon lloc, el rei que interpretava o encarnava el paper d'aquest déu o esperit. D'aquesta manera, la reialesa està compromesa amb la fertilitat de la terra, i en la mesura que la seva força decau, i ja no pot imprimir força a la Natura, ha de ser sacrificat i un altre personatge ha d'encarnar l'esperit fertilitzant.

A Catalunya, com en altres llocs d'Europa, no es trobava en el segle XX cap figura semblant a la del sacerdot de Nemi, però sí que hi havia encara un record d'aquesta figura, en l'esperit del cereal, al que es cercava d'entre les darreres garbes que es segaven en cada camp, i que hom deia que *matava*, la qual cosa assegurava la collita per l'any vinent. Aquest ser que es perseguia era anomenat com *llebre, guilla, cuca, llop, boc*. I aquest és el resultat de les enquestes de Josep M. Batista i Roca. Cinquanta anys després, ja no es recorda aquests rituals, sobretot, pel canvi de costums agraris, ja que matar la cuca, anava lligat a les colles de segadors que anaven recorrent la geografia, tot escampant i perpetuant costums, que potser no eren sempre, originàries del lloc on se celebraven, sinó del lloc de procedència dels segadors.

Batista i Roca va recollir informació no de tota Catalunya, sinó d'algunes comarques. Hem de tenir en compte que les seves fitxes no són sistemàtiques pel què fa a la geografia, sinó al que anava recollint, tant pel treball de camp propi, originat pels seus desplaçaments o el lloc de vacances (Samalús), o el de la seva germana Conxita, a la que li encomanava tasques concretes, i així ho consignava en la informació de les fitxes corresponents. També tenia informació dels seus coneguts i amics i d'una amplíssima bibliografia actualitzada i també històrica, ja que havent treballat a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, va tenir accés a molts llibres i documents procedents de la Universitat de Cervera. No sabem si a més hi havia una intenció de concentrar-se en els límits del català oriental i occidental, perquè cercava diferències culturals que acompanyessin aquesta divisió. En el cas que ens ocupa, els exemples sobre *Matar la Cuca* es ceneixen a les comarques: Alt Urgell (Organyà), Pallars Sobi-

rà (Esterri, Sort, Isavarre), Pallars Jussà (Pessonada), Andorra (La Massana, Andorra), Solsonès (Solsona, Lladurs), Berguedà (Gósol, Sorba), Urgell (Agramunt), Segarra (Cervera, Agramuntell, Guissona), Les Garrigues (Cervià), La Noguera (Artesa de Segre), Conca de Barberà (Sta. Coloma de Queralt, Savallà del Comtat), Vallès Oriental (Samalús).

1. *Matar la cuca*

Quan Batista i Roca va estudiar aquest ritual, no ho va fer aïlladament, sinó que també va voler saber si es corresponia amb la pervivència de certes tècniques de sega i batuda. Les formes de batre el gra, anaven en el seu temps des de l'antiga batuda amb dues files de batolles enfrontades, a la utilització d'animals, fins al trill. De la seva distribució per comarques també en dibuixa mapes esquemàtics que després sobreposaria a la distribució dels rituals.

El ritual festiu de matar la cuca, es feia quan només quedava un petit rogle per a segar, o en els casos en que el costum gairebé havia desaparegut, en acabar la sega. En les seves versions més completes constava de:

1.1 *Música i dansa pròpies*

Els instruments musicals els aportaven els grups de segadors, botet o cornamusa, gralla, pandero, trompeta llarga de llauna, que servia també per a marcar els temps de descans i treball als segadors. Sovint, es ballava un ball rodó al voltant, o bé del porró, del porró i de l'amo, o bé d'algú que anava bevent d'ell, i s'anava canviant amb tots els balladors. El ball també podia fer-se tot voltant el darrer blat sense segar, com a Sorba, on abans al quedar l'últim blat per segar, si un segador sabia tocar la gralla o el bot, el tocava tot voltant el blat que hi havia i després els altres es posaven a segar-lo.

1.2 *Balls i jocs*

L'expressió explícita de matar la cuca, ja fos en forma de crits, tot empaitant una possible bèstia dins del darrer blat per segar, o en forma de cançó mentre es ballava, com a Agramunt, que es deia: «Aquí hi ha la cuca! aquí hi ha la cuca!». A Cervera i Gramuntell, els segadors feien com una sardana i al mig hi posaven un porró i l'amo, i ells voltaven i cantaven una cançó: «Mori la cuca/ que mori bé/ que hi hagi una bona collita/ que un altre any puguem segar bé». A Guissona, quan quedava l'últim blat per segar, tots cridaven: «Aquí! aquí! a matar la

cuca!» i tots s'hi posaven de valent a segar-lo. Quan portaven música, les colles —cornetes, bots (sac de gemecs)— tocaven i ballaven.

No sempre es deia que es matava la cuca, sinó que s'anomenaven altres bèsties més concretes. Així a Samalús, quan quedava ja poc blat per acabar de segar, tots cridaven: «Què ens escapa la llebre!, què ens escapa! volteu-la! agafeu-la! a veure qui l'agafa!». L'últim que acaba de segar li deien que «ha quedat boc» i tots li belaven: «bé, bé...». Si quedava una xica de blat dret en deien un *bocarrot*. De l'última mota de blat que quedava dret per segar en deien *la cabra*. A Gósol, d'un bocí de blat que quedí per segar en diuen *el boc*. A Andorra, Batista i Roca va trobar dues versions, la de *dir que han mort la cuca*, quan s'acaba de segar o dallar, i la d'anomenar-la *llebre*. Així, a la Massana deien en acabar de segar: «Hem d'anar a agafar la llebre a aquell racó». I en altres llocs no específics d'Andorra, deien en acabar de segar un camp: «Corre, que s'escapa la llebre!».

Més apartat de la pràctica ritual era el fet que, com a Sort, en diguessin *que mataven la cuca*, d'un berenar esplèndid al final de la sega. I fins que a Sort mateix, es matés un gall el darrer dia de sega, o de mallar, i es ballés i cantés, però sense record per a *la cuca*.

Un ritual paral·lel és nomenat com *Garba de la Mestressa*. Consistia en fer al final de la sega, una garba molt més gran del que era normal. Aquesta garba es posava dreta al mig del camp i s'hi feia seure a sobre la mestressa de la casa, que ja els havia portat un berenar extraordinari als segadors. A vegades, l'amo es posava dins de la garba i des d'allí feia un petit discurs. També es podia traslladar en un carro, i si no bolcava per la quantitat de garba, es feia una festa. Al voltant de la Garba de la Mestressa es ballava un ball rodó, es cantava i bevia. Tant a Gósol com a Andorra, Batista i Roca troba aquesta pràctica, força estesa per tota l'àrea que va estudiar. Amb l'últim blat que quedava per segar, en feien una garba grossa que en deien *la Garba de la Mestressa*, i a Andorra també en deien *Garba de la Cuinera*.

Batista i Roca ens diu que a la zona de Gósol, com a tota l'àrea que descriu com Nordest: «lo antic és paller amb pal i batre amb batolles. És de suposar doncs, que lo més antic és doncs també matar la cuca, i el gall ha arribat posteriorment. Però com que de la cuca sols n'ha entrat el nom, és de suposar que aquesta zona representa la cultura anterior al ritu. El gall s'hauria introduït després de les batolles o sia formant part del complex cultural del batre amb animals sols».

Com dèiem adés, Josep M. Batista i Roca va voler mapificar tots aquestos costums, relacionant-los amb el tipus de cavallons de garbes, però sobretot, amb la forma de batre: amb batolles, amb animals o amb trill, que ell considerava introduït pels ibers; amb la manera d'emmagatzemar la palla: sota cobert, en paller cobert de fang, en paller amb pal central. Els rituals de matar la cuca, i de matar un gall, juntament amb la dita garba de la mestressa, són tots els complexos culturals que formarien la distribució en àrees culturals.

Pel què fa al ritu agrari, la forma primitiva seria, en primer lloc, *el matar la cuca* i *Garba de la Mestressa*, seguiria, en segon lloc, el gall com esperit del blat, i, tercer, derivat d'aquest hi hauria la festa per no haver bolcat. En darrer terme, també les carreres festives o *cos* substituirien a les carreres per a matar la cuca, llebre, boc o altre animal que personificaria l'esperit del blat. El sacrifici d'un gall el situa en un primer moment, per Carnestoltes, i més tard, per Sta. Caterina o per St. Nicolau, segons la duresa de l'hivern. La sembra tindria lloc a l'hivern i més tard a la tardor, i el batre amb batolles seria la tècnica més antiga, així com la de guardar la palla a cobert.

El material que va reunir Josep M. Batista i Roca requereix un estudi més intens, ja que el que ens ha arribat són notes per al seu ús personal i moltes vegades no s'entén el significat dels símbols que utilitza, ni les àrees que defineix, però tot el material és d'una gran vàlua, perquè uneix al ritual, totes les tècniques des de la sembra fins al batre i l'emmagatzemament de la palla, en un temps en què era possible veure'n la distribució i fer-ne la descripció completa. Després, si els trets culturals que escull no dibuixen les àrees culturals reals, el sol fet d'haver mapificat trets i complexos culturals, juntament amb la seva descripció, ja ens proporciona una riquesa de materials que cap altre investigador del seu temps va aplegar.

Seguint la teoria de Frazer, aquestos foren els trets cabdals que recordarien el sacrifici anual de l'esperit del vegetal, un déu que havia de morir per a renéixer amb la vegetació a la primavera, tot assegurant la collita, la fertilitat i la supervivència dels humans.

L'estudi del material de Josep M. Batista i Roca ens porta a descobrir un investigador d'una gran erudició, que dominava la bibliografia més actualitzada i que intentava aplicar la metodologia de l'Antropologia Britànica a l'estudi de Catalunya, sempre basant-se amb un treball de camp acurat. Les seves fitxes, encara que mancades d'alguns referents cabdals, com consignar l'autor de la informació i la seva situació en l'espai i el temps, o com l'escriptura completa

de la població a la que fan referència, ja que només per la inicial, se'ns fa difícil a vegades de saber a quina població es refereix, malgrat que essent aquest un arxiu personal, ell segur que devia saber de quin poble es tractava. Així i tot, cada tema que llegim del seu arxiu, ens porta la sorpresa d'estar davant d'un dels mestres de l'Antropologia Catalana.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AMADES, J. (1951): *Folklore de Catalunya. Cançoners*, II volum, Barcelona, Selecta.

BATISTA I ROCA, J. (1915-1923): Fitxers personals de recerca d'estudiant.

BERTRANA, P. (1931): *Costums de Catalunya*, Institut Gràfic - Oliva de Vilanova.

CALVO, L. (1994): *Tomàs Carreras i Artau o el tremp de l'etnologia catalana*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1997): *Historia de la Antropología en Cataluña*, Madrid, CSIC.

MANNHARDT, W. (1905): *Wald und Feldkulte*, Berlín, Gebrüder Borntraeger.

FRAZER, J. (1912): *The Golden Bough*, vol. VII, London, Macmillan.

ROBERTSON, W. (1927): *Lectures on the Religion of the Semites*, London, Macmillan.

SELIGMAN, C. G. (1932): *The pagan tribes of nilotic Sudan*, Oxford University Press.

SERRA I PAGÈS, R. (1925): *Manual de Folklore* [mecanoscrit], Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

SPENCER, B.; GILLEN, F. J. (1899): *The Native Tribes of Central Australia*, London. Macmillan.

VIOLANT, R. (1992): *El Llibre de Nadal: Costums, creences, significat i orígens*, Barcelona, Alta Fulla.